

EESTI KIRJANDUSE TÄHETUND MOSKVAS

„Must raamat” kolmkümmend kuus aastat hiljem

IRINA BELOBROVTSEVA

Mustade kaantega kogumik „Eesti noor proosa” (v. k „Эстонская молодая проза”), mis ilmus 1978. aastal kirjastuse Eesti Raamat väljaandel, on erakordse saatusega. Teost hakati kaanevärvi põhjal kohe nimetama „mustaks raamatuks”. Raamat sisaldas nn väikest ehk kammerlikku proosat üheteistkümnelt autorilt.¹ Tekstide vene keelde tõlkijaid oli neliteist. Tavaliselt olid sellised kogumikud Nõukogude Liidus nomenklatuursed, ilmusid NSVL rahvaste kirjanduse rubriigis ja pärast kahte-kolme retsensiooni Moskva või Leningradi perioodikas langesid unustuse hõlma.

„Eesti noort proosat”, mis oli välja antud tolle aja kohta üsna soliidses tiiraazis (30 000 eksemplari), ootas teistsugune saatus.

„Must raamat” tänapäeval

Praeguseks on vene lugeja unustanud paljude 1970. aastate eesti kirjanike nimed. Järsult muutunud sotsiaalne reaalsus kajastub ka vene lugeja, perioodika ja kirjastuste huvi kadumises eesti kirjanduse vastu.² „Must raamat” on sel üldisel taustal suur erand: sellest kõneldakse aeg-ajalt praegugi peaaegu iga kord, kui jutt läheb eesti kirjandusele: artiklites, eessõnades ja isegi Facebook’is.

Nii on internetiprojekti „Seitsmekümnendad vene kultuuriloos” („Семи-десятые как предмет истории русской культуры”) rubriigis „Raamatud” meenutatud nelja 1978. aastal N Liidus ilmunud proosaraamatu hulgas ainsana eesti kirjandusest 1978. aastal ilmunud „Eesti noort proosat”, iseloomustades seda järgmiselt:

Viimatimainitud kogumik põhjustas lisaks retsensioonidele (vt näiteks Aurora, nr 10) terve diskussiooni ajakirjas Družba narodov.... (Rogov 1998).

¹ Koostajad Endel Mallene ja Rein Saluri olid valinud teosesse järgmised autorid: Arvo Valton, Vaino Vahing, Toomas Vint, Teet Kallas, Jaan Kruusvall, Kalle Saaber, Mari Saat, Rein Saluri, Ülo Tuulik, Jüri Tuulik, Mati Unt (just sellises vene alfabeedi järjekorras ilmusid raamatus nende novellid ja jutud). Tõlkijad olid Olga Samma (Arvo Valton), Gennadi Muravin (Vaino Vahing), Jelena Pozdnjakova (Toomas Vint), Tatjana Verhoustinskaja (Teet Kallas), Vitali Belobrovtsjev (Jaan Kruusvall), Elkont Libman (Kalju Saaber), Tatjana Teppe, Vera Ruber (Mari Saat), Nora Javorskaja (Rein Saluri), Loreida Božits, Aleksei Sokolov, Boriss Stein (Ülo Tuulik), Elvira Mihhailova (Jüri Tuulik), Svetlan Semenenko (Mati Unt). „Musta raamatu” toimetaja oli Elvira Mihhailova.

² Tänapäeval avaldab eesti kirjanike teoseid Venemaal pidevalt ja hea valikuga vahel ainult Peterburis ilmuv ajakiri Zvezda. Aeg-ajalt on üht-teist ilmunud ka Moskva ajakirjas Družba narodov. Raamatuväljaanded on suur haruldus.

Kogumiku „Uus eesti novell. 1990. aastad” järelsõna autor Kajar Pruul meenutab eesti novelli kuldaega – 1960-ndate lõppu, 1970-ndate algust:

Niisugused koledad asjad nagu „alateadvus”, „teadvuse vool”, „eksistentsialism”, „modernism” osutusid vältimatuks nende [st eesti noorte kirjanike] uue novelliloomingu mõistmisel. Olgugi et võimudiskursuse poolt jäigemini kontrollitav kirjanduskriitika oli sageli veel sunnitud tarvitama eufemismide keelt ja kõnelema eeskätt „tinglikest kujutamisvõtetest”, „võõrandumisest”, „mudelkirjandusest”. Vene lugeja sai selle eesti novellimurrangu vilju väikese hili-nemisega maitsta „mustaks raamatuks” kutsutud tõlkeantoloogia kaudu, mis sünnitas poleemikat üleliiduliseski kirjandusavalikkuses (Pruul 1999: 295).

„Laiast tunnustusest kogu Nõukogude Liidus” kõneldakse praegu väitekirjades (Kallas 2002), ajakirjades, ajakirjandusportaalides.³ Raamat kutsub esile mälestusi:

Kogumik algab Arvo Valtoni novellidega. [---] Teose müügilejõudmine Teaduse raamatupoes langes filoloogide teaduskonverentsi ajale, kuhu saabusid ka piiterlased ja moskvalased. Keegi ostis endale ühe eksemplari raamatut. Jõudis „Rohelise seljakotiga meheni”... ja kõik kihutasid poodi. Raamat kadus kaupluseriitulitelt mõne hetkega nagu tuulest viidud (Šipulin 2012).

2000. aastate alguses aga võrreldakse aastakümnetetagust „musta raamatut” kaasaegse jaapani proosaga:

1978. aastal avaldas Tallinna kirjastus Eesti Raamat kogumiku „Eesti noor proosa”, mis sisaldas üheteistkümne 30–40-aastase kirjaniku vene keelde tõlgitud novelle ja jutustusi: üks paljudest NSVL rahvuslik-perifeersetest kirjandustest andis aru edusammudest töös noortega. Must kõide jättis tol ajal vapustava mulje: esteetiline tsensuur, mis ei lubanud Moskva väljaannetes mitte mingeid kõrvalekaldeid jäikadest žanri- ja stiilikaanonitest, osutus antud juhul jõuetuks ja vene lugeja avastas imestusega, et tema baltlastest kaasaegsed Arvo Valton, Teet Kallas, Toomas Vint, Mari Saat kirjutavad kummalist fantasmagoorilist, iroonilist ja mõistukõnelist proosat, mis ei sarnanenud raasugi sellega, mida trükiti tolle aja paksudes kirjandusajakirjades. Samasuguse külalisena (silmas pidades võõrapärasust) paistab tänapäeva kirjandusturul Inostranka kirjastuses ilmunud kahekõiteline „Uus jaapani novell”, kus on ilmunud kahekümne nelja peamiselt 40–50-aastase kirjaniku novellid ja jutustused (Mihhejev 2001).

³ Vt näiteks kommentaare Vlad Aronovi artiklile „Ah, milline kurbus”. Kommentaator kirjutab: „Teet Kallas oli eesti kirjanduse liider (minu vaatepunktist). Anti isegi välja raamat „Eesti noor proosa” – tolle aja mõõdupuude järgi ajalooline nähtus. Praegu vaatasin järele – oli 1978. aasta” (Семь искусств 2012, nr 12; <http://7iskusstv.com/2012/Nomer12/VAronov1.php>).

„Must raamat” – väljaandmise lugu

Kogumiku „Eesti noor proosa” toimetaja Elvira Mihhailova, meenutades raamatu väljaandmisega seotut, väitis, et see oli tema peaaegu esimene töö kirjastuses:

Mäletan, et mul oli Moskvas huvitav kuulata, kui tõsiselt suhtuti sellesse raamatusse. Täpselt nagu on öelnud Tjuttšev: me ei suuda iialgi ette aimata, kuidas meie sõna vastu kajab... Raamat valmis väga kiiresti, mingiks nõupidamiseks, keegi ei osanud mõelda, millise resonantsi ta saab. Aga resonants tuli vägev (Vestlusring 2014).

Kogumik äratas tähelepanu juba oma kaanekujundusega: mustal foonil oli valge kontuurjoonega kujutatud profiilvaates kirjaniku pea (tema elukutsest andis märku kõrva taha paigutatud jäme punane kirjutusvahend, mis meenutas ühtaegu nii pastakat kui ka tavalist pliiatsit). Vasakusse ülemisse nurka oli paigutatud väikeses kirjas teose pealkiri, mõlemal pool kirjaniku profiili olid aga kahes reas autorite nimed. Tolle aja raamatukujunduses ebatavaline minimalism ja kontseptualism viisid noore kunstniku Jüri Kaarma (1950–2011) otsekohe parimate eesti raamatukujundajate hulka.

Kuid ka kogumiku sisu sai ebatavaliselt suure vastukaja: eesti kirjanduse nõukogu NSVL Kirjanike Liidu juures arutas seda raamatut kaks päeva, 22. ja 23. novembril 1978. aastal. Moskva arutelule sõitsid autorid (mitte kõik, kuid siiski suurem osa neist), raamatu toimetaja, kriitikud ja ajakirjanikud.

Meil ei ole arutelu stenogrammi, kuid me saame Moskvas räägitust aimu mitmest allikast. Esimene neist on toonase Sirbi ja Vasara kirjandustoimetaja Mall Jõe ülevaade Moskva arutelust, kirjutatud otsekohe pärast sündmust. Tekst oli kirjutatud ajalehele Sirp ja Vasar, kuid seal ei õnnestunud seda avaldada. See väike ülevaade täiendab ajakirjas Družba narodov avaldatud hoopis ulatuslikumat publikatsiooni (selle kohta vt allpool).

Mall Jõgi kommenteeris oma toonast ülevaadet järgmiselt:

Kui saabusime tagasi Tallinna, teati siin juba, et raamat on Moskvas hukka mõistetud. Igatahes oli Sirbi peatoimetajal Vello Pohlal mingi sedalaadi informatsioon (ilmselt saadud tema eelmisest töökohast EKP Keskkomiteest), samuti Kirjanike Liidu juhtidel. Moskva arutelu hinnang ei olnud siiski päris nii ühene. Oli üsna stalinistlikku hukkamõistu, kuid oli ka huvitavat analüüsi ja tunnustust. Kirjutasin toimunust ülevaate, kuid Vello Pohla polnud nõus seda Sirbis avaldama – ta ei usaldanud mind. Ma püüdsin oma ülevaates Moskvas mõnede tagurlaste välja öeldud negatiivseid hinnanguid mitte ülearu võimendada, kuid sealne poleemiline õhkkond kajastub ka minu tekstis. Ülevaade oli kirjutatud Sirbi jaoks, kuid ilmus Loomingus (Vestlusring 2014).

See lühike ülevaade on väärtuslik eelkõige seetõttu, et sealt saab teada esiteks seda, kes osalesid arutelul, ja teiseks mõnevõrra ka seda, kes ja mida nimelt ütles Moskvas „musta raamatu” kohta.

Kirjastuse Eesti Raamat toleaeagne peatoimetaja Aksel Tamm meenutab, et 1978. aastal tähistati Eestis A. H. Tammsaare 100. sünniaastapäeva

ja seoses sellega avaldas kirjastus vene keeles rohkesti eesti kirjandust, eriti muidugi Tammsaarega seotut. Siiski taastas ta kiiresti oma märkmete põhjal ka „musta raamatu” väljaandmise eeloo:

Raamatu tegijaks oli Kirjanike Liit. Ma räägin nüüd kuupäevade järgi, kuidas ettevalmistamine käis. 10. veebruaril on Elvi Pillesaarega kõnelus eessõnast. 11. veebruar – helistab Saluri, st on jõutud juba koostajateni, 14. veebruar – räägib uuesti Saluri ja juba ka Vera Ruber telefonil Moskvast kõneleb samast asjast. Ladumisele läheb raamat 11. aprillil ja trükkimisele 15. augustil 1978, mis oli tollel ajal väga kiiresti. 18. oktoobril, kui raamat oli ilmselt ilmumas või ilmunud, on mul kirjutatud: jutt Adamsiga venekeelsest noorest proosast. Ja seal on kirjutatud, et asi läks väga teravaks, aga lõpuks tegime ikka kodurahu. 19. oktoobril helistab Vera, et nendel on mingeid muresid, asi läks juba pingeliseks. Mul ei ole üles kirjutatud, millest nimelt Vera rääkis. Ma katsusin kramplikult meelde tuletada, miks üldse ja millest võis see jutt Adamsiga olla, see oli ju nepodtsenzurnaja kniga, kõik oli juba kord avaldatud. Kõik ilmunud asjad saadeti tavaliselt kohe Keskkomiteesse ja tsensuuri, selle raamatu puhul polnud seda vaja – need jutud olid varem ilmunud (Vestlusring 2014).

Mida siis võis tahta Eesti tsensuuriülem Arnold Adams? Aksel Tamm vastab:

See on ju niimoodi, et Tamm arvab, et ta mäletab. Meil oli tõesti kunagi suur häda Valtoni „Hingekella” pärast. Adams oli Valtoni vastu. Kui ma esimest korda seda lugesin, oli kohe selge, et niimoodi see asi ei lähe, just lõpu pärast, kus Kaja coitus'e ajal kella tõmbab. Selline pikk beethovenlik lõpp. Aga arvata oli, et sellega tuleb kapitaalpähandus. Ja siis mina, õnnetu riiginiimene, mõtlesin välja enda arvates geniaalse lahenduse: et me paneme Valtoni kogu pealkirjaks „Hingekell” – siis ei saa seda juttu raamatust välja võtta. Aga siis hakkasid toimetajad tsensuuris käima ja hakati juppide kaupa igasuguseid asju sealt välja võtma ja coitus ise vähenes ka. Rabelesime palju, aga öeldi kategooriliselt, et niisuguse pealkirjaga raamat ei ilmu. Pealkirjaks sai „Sõnumitooja”.⁴ Adams oli muidugi häiritud, et see kuradi „Hingekell” on nüüd pandud ka venekeelsesesse kogumikku (Vestlusring 2014).

„Must raamat” – arutelu

Püüame nüüd selgeks teha, kuidas nimelt toimus kogumiku „Eesti noor proosa” arutelu eesti kirjanduse nõukogus NSVL Kirjanike Liidu (edaspidi KL) juures. Aluseks on ulatuslik publikatsioon, mis ilmus ajakirjas Družba narodov umbes aasta pärast arutelu (Ülevaade 1979). Vastavuses nõukogude aja diskursiivse praktikaga eelnes materjalile, mis sisaldas eesti ja vene kriitikute arvamusi,⁵ näiliselt objektiivne, kuid siiski selgelt tajutava normatiivse hoiakuga sissejuhatus:

⁴ Novellikogu „Sõnumitooja” ilmus 1972. aastal.

⁵ Mall Jõe ülevaatest selgub, et arutelust võtsid osa vene kriitikud ja kirjanikud (tähes-tiku järjekorras) Lev Anninski, Sergei Antonov, Sergei Baruzdin, Andrei Bitov, Aleksandr Borštšagovski, Anatoli Botšarov, Arkadi Eljaševitš, Alla Martšenko, Jevgeni Sidorov, Juri

Möödunud aasta sügisel toimus NSVL Kirjanike Liidus eesti kirjanduse nõukogu koosolek, kus oli arutluse all kogumik „Eesti noor proosa”. [...] Paljud esinejad märkisid noore eesti proosa kunstiliste otsingute intensiivsust, püüdu kajastada tõsisel probleeme, mis seisavad tänapäeva inimese ja tema vaimse isiksusliku kujunemise ja arengu ees. Kõlasid ka kriitilised hinnangud teatud kunstiliste lahenduste ebapiisava põhjendatuse aadressil, selle kohta, et kogumiku mõnedes juttudes on eksperimenteerimine eesmärgiks omaette, mis muidugi kajastub ka nende teoste sisulises küljes (Ülevaade 1979: 243).

Üldised kiidusõnad sobiksid ükskõik missuguse nõukogude liiduvabariigi ja üldse igasuguse kirjanduse iseloomustamiseks. Nad ennetasid teose põhisisu, mida on siit samuti võimalik välja lugeda: kogumiku autorid ei järgi nõukogude kirjanduse kuulsusrikkaid traditsioone ja, soovides olla julgete eksperimentaatorite rollis, vaesestavad omaenda loomingut ega anna lugejale võimalust täisväärtuslikult kaasa elada nende teostele.

Nimetame siin ära ka mõne arutelu osalenu kõrge taseme toonases administratiivses hierarhias: Sergei Antonov oli alates 1954. aastast NSVL KL juhatause liige, Juri Surovtsev NSVL KL tegevsekretär, Jevgeni Sidorov oli äsja lahkunud kateedri asejuhataja kohalt NLKP Keskkomitee ühiskonnateaduste akadeemias (kus ta töötas 1974–1978) ja saanud Kirjandusinstituudi prorektoriks; Anatoli Botšarov oli Moskva riikliku ülikooli professor; Arkadi Eljaševitš esindas pigem mittekirjanduslikku organisatsiooni (tänapäeva memuaarkirjanduses on teda nimetatud professionaalseks koputajaks), Aleksandr Borštšagovski paistis kahe kuu pärast silma kui samizdati almanahhi „Metropol” aktiivne hukkamõistja⁶; Sergei Baruzdin oli NSVL KL sekretär ja ajakirja Družba narodov peatoimetaja. Edasi tulid juba vennasvabariikide kirjanduste kohustuslikud esindajad. Moskvalaste meeskond oli formeeritud klassikalises stiilis, kaasates nn „pistrikke” (Dmitri Urnov, kelle erialaks oli ingliskeelne kirjandus) ja tasakaaluks ka „ööbikuid” (nõukogude kirjanduses liberaalidena tuntud kirjanik Andrei Bitov ja kriitikud Lev Anninski, Igor Zolotuski, Alla Martšenko).⁷

Arutelu avas Pärt Liase sõnavõtt, mis tutvustas raamatut ja andis oma-poolse ülevaate eesti noore proosa nüüdisolukorrast. Tema esinemine oli paljusk ennetavat laadi, aimates ette vastaspoole etteheiteid. Nähtavasti just sellepärast ütleb Lias kohe välja enamikule eesti kirjanduse nõukogu liikmetele vastuvõetamatu mõttekäigu:

Surovtsev, Igor Zolotuski, Andrei Turkov ja Dmitri Urnov. Lisaks Algimantas Bučys Leedust, Andris Jakubans Lätist, Guram Assatiani Gruusiast ja Ion Drutse Moldaaviast. Družba narodovi publikatsioonis on avaldatud Pärt Liase, D. Urnovi, A. Botšarovi, A. Turkovi ja J. Surovtsevi sõnavõtt. Lisaks on sõnavõttude hulka paigutatud Kalle Kure artikkel, kes Moskva nõupidamisel ei osalenud (Ülevaade 1979).

⁶ Vt näiteks tema hinnangut „Metropoli” kohta (almanahh, kus ilmusid teosed, mida nõukogude tsensuur ei olnud lubanud avaldada): „Meie kirjandusel on alati olnud moraalne lävend..., mida ei tohi unustada, sest kui see kaob, võib see tähendada kasvava põlvkonna kõlvatule teele juhtimist ja noorte ajudesse segaduse külvamist” (vt ka Peremõšlev).

⁷ See hoolikalt planeeritud jõudude paigutus arutelul kinnitab Kalle Kure väite õigsust: „Kirjanduselu ettekanne, sõnavõtt arutelul oli omaette žanr, mille oluliseks sisuks oli kirjanduspoliitika. Kirjanduspoliitikat aga aeti vajadusel kirjandusüleselt, kirjandusest sõltumata või sellest hoolimata” (Kurg 2014). Kalle Kurele on viidanud mitmed Družba narodovis publitseeritud esinejad.

Lugejat ootab pettumus, kui ta, sattudes eesti noore proosa maailma, loodab siit leida sügavalt individualiseeritud karaktereid. Noore proosa kunstilise maailma reaalne ruum ei ole individualiseeritud, vaid on skemaatiline mudel. Sageli paistab novelli või jutustuse reaalne ruum silma erakordse fragmentaarsusega. Lugeja ei leia eesti lühiproosast ka karakteri tavapärasest psühholoogilist analüüsi. [---] ...nad [st eesti noored kirjanikud] ei taotlegi inimpsüühikas peituvat kordumatu sügavat analüüsi (Ülevaade 1979: 243–244).

Kuidas reageerisid tema sõnadele kõik nõukogu liikmed, pole teada, sest Družba narodov ei avaldanud kaugeltki kõiki esinemisi. Võimalik, et just ruumipuudusel ei ilmunud ka ajakirja peatoimetaja Sergei Baruzdini sõnavõtt. Diskussiooni algatajaks oli agressiivne ja energiline Dmitri Urnov.

Moskva pool ei olnud valmis käsitlema kogumikku „Eesti noor proosa” uue sõnana nõukogude kirjanduses.⁸ Kusjuures – rääkides arengu käivitajast, on vene formalistid juba 1924. aastal kinnitanud, et selleks võib olla „mitte plaanipärane evolutsioon, vaid hüpe, mitte areng, vaid nihe” (Tõnjanov 2014: 200). Võib-olla ehk ainult Anatoli Botšarov ilmutas soovi näha „musta raamatu” uudsust, kuid seegi on välja öeldud kriitika jaoks kummalisevõitu hüpoteetilises vormis:

Aga võib-olla on just A. Valton avastanud selle, mida nii harva leidub vene kirjanduses ja mis sellepärast jätab sügava mulje terve kogumikust: reaalsuse ja irrealsuse kokkusulamine mingis orgaanilises ühtsuses, selgitamaks välja olemise ja teatud rollis ning väljaspool seda rolli oleva inimese dialoogi mõningaid üldisi seaduspärasusi (Ülevaade 1979: 254).

Kuid Urnov paljastab otsustavalt eesti noore proosa „puudusi”, pidades kogumiku positiivseks eripäraks vaid seda, et „need inimesed ei tee nalja, nad ei mängi kirjandusega, nad ei bravuuriitse ega poseeri, lühidalt, nad on tõsised” (Ülevaade 1979: 246). Ta liigitab enamiku kogumikus avaldatud juttudest sürrealismiks, mille põhitunnusena nimetab irratsionalismi.

Kirjandusteadlane tundub mõistvat, et konkreetsuse puudumine ruumi ja aja kujutamisel noorte eesti proosakirjanike loomingus („...kõikjal toimub asi valdavalt kusagil ja kellegagi” – Ülevaade 1979: 246) on protest kirjeldava, pealiskaudse elukujutamise vastu. Kuid selline protesti väljendamise viis ei sobi Urnovile:

Kuid ka polemiseerida võib erinevalt. On olemas nn vastupidiste üldiste kohtade meetod, vastupidine šabloon, st seesama šabloon, ainult teistsuguse värviringuga (Ülevaade 1979: 246).

Eesti prosaistide tegelikkuse kujutamise meetodi liigitab Urnov madalasse esteetilisse registrisse – „vastupidised üldised kohad”. Kui ühekülgne võib olla selline iseloomustus, saame aimu, meenutades Ivan Turgenevi mürgist väljaütlemist Fjodor Dostojevski stiili isikupära kohta:

⁸ Vähe sellest, üks kriitikutest, soovides õhkkonda leevendada, võrdles oma sõnavõtet üheteistkümnest autorist koosnevat autoritetiimi jalgpallimeeskonnaga, mis tol ajal kõlas peaaegu solvanguna (Ülevaade 1979: 252).

Teate, mis asi on vastupidine üldine koht? Kui inimene on armunud, taob tal süda, kui ta vihastab, siis ta läheb näost punaseks jne. Need on kõik üldised kohad. Aga Dostojevskil on kõik vastupidi. Näiteks inimene kohtub lõviga. Mida ta teeb? Loomulikult ta kahvatub ja püüab ära joosta või ennast peita. [...] Aga Dostojevskil on teisiti: inimene läheb näost punaseks ja jääb seisma. See ongi vastupidine üldine koht. See on odav vahend saada tuntuks originaalse kirjastajana (Tolstoi 1969: 377).

Urnovi teise tõsise etteheite – „kogumikus on 11 autorit, kuid tundub, et peaaegu kõik tekstid on kirjutatud üks ja sama inimene” (Ülevaade 1979: 246) – lükkab ümber Anatoli Botšarov, kes rõhutas eriliselt kogumiku paljunäolisust, monotoonsuse puudumist: „kogumik on erakordselt vaheldusrikas.... [...] Ja see loominguliste otsingute, loomemaneeride mitmekesisus paistab silma algusest peale” (Ülevaade 1979: 253).

Eesti kirjanduse nõukogu liikmete reaktsioonis on huvitav jälgida seda, kui sageli on nimetatud ühe või teise autori nime või teoseid. Kõigepealt on esinejad teinud esialgse liigituse. Botšarov on näiteks eraldanud Ülo Tuuliku kõlbeliselt ja stilistiliselt selgepiirilise jutustuse „Kajakas”, „mis võiks kuuluda kõigisse lastekirjanduse krestomaatiasse” (Ülevaade 1979: 253–254). Huvitav, et seda jutustust kui igipõliste kõlbeliste väärtuste kinnistajat on nimetatud ka Družba narodovis ilmunud Loomingu toonase peatoimetaja Kalle Kure „sõnavõtus”. Kurg, nagu juba öeldud, ise arutlusel ei viibinud, seal sõnavõtuga ei esinenud. Siiski viitab Urnov just temale, nähtavasti mingile tema vene keeles ilmunud tekstile:

...kunstis on õhuke piir „kunstlikkuse” kujutamise ja kunstlikkuse kui sellise vahel, sellesama konstruktiivse teeskluuse vahel, millest on kirjutatud minu eesti kolleeg Kalle Kurg (Ülevaade 1979: 247).⁹

Kolmkümmend viis aastat hiljem tõdeb Ülo Tuulik kunagist arutelu meenutades:

Ei olnud midagi üllatavat selles, et kokkuvõttes kahe päeva jooksul lõpuks põhiline huvi või huvi tipp kaldus väga selgelt kahele kirjutajale, Arvo Valtonile ja Mati Undile. Meist vennaga praktiliselt ei räägitud, aga me ei tundnud mingit solvumist. Meie esindasime ju realismilähedast, traditsioonilisemat kirjandust (Vestlusring 2014).

Tõepoolest ei ole vendade Tuulikute juttudes keerukusi, groteski, allusioone jms, mis põhjustasid Moskvas otsekohe negatiivse vastukaja ainult sellepärast, et nende aastate vene kirjanike loomingus midagi sellist ei olnud. Siit ka vene kriitikute soov muuta „musta raamatu” käsitlemise vaatepunkti. See soov ei paista eriti hästi silma Družba narodovi publikatsioonis, kuid on täpselt fikseeritud Mall Jõe ülevaates. Seal on välja toodud ettepanekud mitte arvestada põlvkondlikku faktorit ja kasutada „noore proosa” asemel teisi ise-

⁹ Kalle Kurg ise kinnitab, et ta ei ole mitte midagi niisugust oma artiklites kirjutanud: „Ähmaselt on meeles, et ajakirja Družba narodov toimetusest helistas mulle keegi, veenis mind milleski, kurtis, et oluline materjal võib üldse ilmumata jääda. Telefonikõnedest on mul meeles mulje, et minu teksti kirjutati masinal mitu korda ümber – võib-olla ka teiste omi” (Kurg 2014).

loomustusi, näiteks „uusim proosa, lühiproosa, assotsiatiivne proosa” (Botšarov) (Jõgi 1979: 138). Eesmärgiks oli „noore tundmatu sugupõlve” neutraliseerimine või vähetuntud nähtuse ühendamine sellega, mis oli juba vene lugejale tuttav, kuigi sarnanes sellega siiski üsna vähe – näiteks linnaproosaga, mida kaitses Alla Martšenko (Jõgi 1979: 138).

Püüd siduda, ühendada eesti prosaistide loomingu paljurahvuselises nõukogude kirjanduses toimuvaga kõlas mitmetes ettekannetes, eriti nõukogu ideoloogi Juri Surovtsevi sõnavõtus:

Näiteks Valtoni otsingud seostuvad Otar Tšiladze filosoofilise proosa otsingute-ga. Mari Saadi, väga peenejoonelise „Koopa” autori loomingu on samuti tun-tavad paralleelid Rustam Ibragimbekovi loomingu-ga (kes, muide, on samuti kirjutanud jutustuse „Koobas”). Ukrainas on kirjanik Drozd, kes on kirjutanud tingliku filosoofilise jutustuse „Irij”,¹⁰ mis on laadilt lähedane eestlaste loomin-gule... (Ülevaade 1979: 258).

Sellised võrdlused, mis jõudsid absurdse väiteni folkloorse ainese sarnasusest Jüri Tuuliku ja turkmeeni kirjanike proosaloomingu, viisid kriitikud etteaimatavale järeldusele:

Eesti proosa loomingu-lised otsingud, kui originaalsed ja harjumatud nad mei-le ka ei tunduks, arenevad lõpptulemusena meie paljurahvuselise nõukogude kirjanduse üldiste otsingute voolusängis (Ülevaade 1979: 253).

Seda järeldust korrati nõupidamisel järjekindlalt. Aasta hiljem toimu-nud ümarlaul, mis oli pühendatud Leedus, Lätis ja Eestis nõukogude võimu „taastamise” 40. aastapäevale, väitis Surovtsev:

Ja muidugi peame me tajuma selle juubeli, millele on pühendatud meie ümar-laud, teravat ideoloogilist tähendust.... Viimasel neljakümnel aastal toimunud kirjanduse arengu kogemus kõneleb sotsialismi kasuks: leedu, läti ja eesti kir-jandus on sotsialismi pinnasel vaimselt ja esteetiliselt ennenägematult rikas-tunud, ja ma mõtlen, et marksistidest kriitikud peavad seda asjaolu tingimata meeles pidama meie professionaalsete jutuajamiste ajal. [---] Ühinemisel ülelii-dulise kirjandusliku kogemusega, orgaanilisel liitumisel üleliidulisse kirjan-dusprotsessi koos selle kirjandussidemete süsteemiga oli tohutu ja positiivne roll Baltimaade kirjanduste uuenemisel (Arutelu 1980: 241–242).

Moskva esinejate stardipositsioon eeldas nimelt „rahvaste sõprust” ja kir-janduste sarnasust kõige olulisemas – nende sotsialistlikus sisus, isegi kui for-maalsed erinevused olid ilmselged (nagu ütleb tuntud stalinlik vormel: nõu-kogude kirjandus on vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik). Kuid kunstiliste otsingute erinevus oli nii ilmselge, et mõned Moskva-poolsed osalejad, eelkõi-ge Urnov, ei suutnud varjata oma ärritust. Nähtavasti just sellepärast jagas eesti kirjanduse nõukogu kogenumate kolleegide soovitusi eesti kirjanikele ja Surovtsev kandis oma esteetilise vastumeelsuse üle sotsiaalsele tasandile:

¹⁰ Irij on lääneslaavi rahvaste mütoloogias teispoorne maailm, maa-alune riik, tundmatu maa tundmatute merede taga. – Tõlkija.

Ei ole vaja ei teorias ega loomingulises praktikas vastandada kunsti elupeegeldavat ja konstrueerivat funktsiooni, ei ole vaja kinnitada, et teid, ennäe, ei huvitagi ümbritsev reaalsus, meie hoopis „loome sellest müüti”. Olgu pealegi mõistujutud ka kaasaegses kirjanduses, me ei hakka kirjandust siiski „mütologiseerima”, sattudes nii olemise mõttetusest, absurdsusest ja suletusest kõnelevate, meile sotsiaalselt võõraste vaadete maailma. Oluline on ennast üle kontrollida, milliste mõtlejate, milliste filosoofiliste süsteemidega võivad mõnikord põimuda meie mitte eriti hoolikalt toimetatud arutlused mõistujuttudest, müütidest, mudelitest, konstruktsioonidest? (Ülevaade 1979: 259).

See arutlus on adresseeritud otse Arvo Valtonile, kelle jutud avaldasid nõukogu liikmetele kõige sügavamat muljet, kuigi mõistujutu žanri nimetamine oli juhuslik. See sõna kõlas arutluse esimesel päeval parteilehe Sovetskaja Estonia ajakirjaniku ja noore luuletaja Jelena Skulskaja etteplaneerimata sõnavõtus. Elvira Mihhailova meenutab:

Esines Skulskaja, ta nimetas neid jutte mõistulugudeks. Mäletan, kuidas ta rääkis, et pealispinnal ei ole otsekui mitte midagi, ei mingeid liikumisi, aga kalake on õngekorgi tirinud juba sügavale vee alla (Vestlusring 2014).

Jelena Skulskaja:

Olles Sovetskaja Estonia noor ajakirjanik, omamata mingeid volitusi peale ülesande kirjutada tagasihoidlik reportaaž, tõusin ma järsku üles ja pidasin kõne: selgitage mulle, miks siis, kui arutatakse keskpärast loomingut, on see psühholoogilise realistliku proosa reeglite järgi kirjutatud teos ja seda kiidetakse, öeldakse, et ta on kirjutatud vene kirjanduse parimate traditsioonide kohaselt. Isegi kui ta mõjub halli ja viletsana, jätkab ta ikkagi neid parimaid traditsioone. Aga kui teos on ere, ebatavaline, siis selle asemel et paigutada ta ühte ritta vene keelde tõlgitud parimate Euroopa teostega, ei taha keegi millegipärast väita, et see teos jätkab euroopalikku traditsiooni, mingis mõttes seda isegi uuendades, nagu teevad siin arutluse all oleva kogumiku autorid. Tundus, nagu oleks pomm lõhkenud (Skulskaja 2014).

On iseloomulik, et arvamus Valtoni proosa mõistukõnelisest laadist põhjustas peaaegu automaatselt vastasseisu, see tundus ideoloogilisest vaatepunktist ilmvõimatu. Siit ka ootamatud väljendid „meie” ja „meie oma” Surovtsevi kõnes, mis tähendasid otsekui solidaarsust ja eesti autori „süü” jagamist kõigi juuresolijatega (ja isegi kõigi NSVL kirjanikega).

„Must raamat” – Arvo Valton

„Mustas raamatus” on Valtoni teostele pühendatud tervelt 70 lehekülge (kõik teised kirjanikud on esindatud hoopis tagasihoidlikumalt). Sellise ebavõrdsuse põhjuste kohta arvas toimetaja Elvira Mihhailova järgmist:

Mina ei ole selle raamatu koostaja ja väljendan siinkohal pigem oma oletust kui kindlat teadmist: see oli võimalus avaldada vene keeles Valtoni loomingut.

Teist võimalust ei oleks olnud, aga siin oli kollektiivne kogumik, mis tuli väga kiiresti välja anda... See võimalus võis töötada ja töötaski (Vestlusring 2014).

Tõepoolest, eraldi raamatuna õnnestus Valtoni teoseid vene keeles avaldada alles 1985. aastal (Valton 1985). Kogumikus „Eesti noor proosa” on avaldatud 10 Valtoni novelli. Kõige rohkem nimetati arutelul „Silmust”, sedasama „Hingekella”, mis Glavliti ülemale ei meeldinud, ja „Mustamäe armastust”. Võimalik, et arutlemine kahe viimatinimetatu üle tundus Moskva seltskonnale vähem ohtlik poliitiliste allusioonide puudumise pärast.

Moskva nõupidamine oli suuresti üles ehitatud tuntud nõukogulikule vormelile „kõik peavad kõigest aru saama”. Sellest annavad tunnistust vastukajad teostele: kõige teravamad, põletavamad jutud, kus ümbritseva maailma ja inimese kujutamine assotsieerub sotsiaalpoliitilise korruga ja tõestab selle absurdust, jäävad analüüsita. Kui nende sisu meenutatakse, siis põgusalt, otsekui arvestades seda, et kõik on kogumiku läbi lugenud ja teavad nagunii, millest räägitakse. On iseloomulik, et Pärt Lias oma sissejuhatavas sõnavõtus tõstis esile Valtoni jutte „Rohelise seljakotiga mees” ja „Silmus”, kusjuures esimesel neist peatus ta üsna põhjalikult. Novelli väline kihistus on „inimese kummaline motiveerimata käitumine” (Ülevaade 1979: 245) (üks mees tuleb iga päev jaama ootesaali, et võtta seljakotist raamat ja hakata seda kõva häälega lugema) ja vaksaliülemuste sekeldamine selle nähtuse ümber, mis tekitab tühjale kohale tõelise fantasmagooria. Nagu ka kogumiku teiste autorite puhul, pole siingi viiteid konkreetsele ruumile ega ajale, pole ei isiku- ega kohanimedid. Aga koos sellega on eksimatult äratuntav 1970. aastate groteskne nõukogude ühiskond koos agarate nuhkidega, hirmuga iga mittestandardse sõna, teistsuguse mõtteviisi ja käitumise ees, tollaegne lõmitamine, keskpärasus ja kehtiva režiimi absolutiseerimine.¹¹

Üldiselt tegi autorite teadlik keeldumine konkreetsete detailide ja 1970. aastate stagneerunud olmereaalsuse kujutamisest kriitikud eriti rahulolematuks. Igal juhul oli see üks kõige diskuteeritumaid momente nõupidamisel. Kaks aastat hiljem, kui olid vaibumas kired „musta raamatu” ümber, ilmus sellessamas Družba narodovis ühe 1970.–1980. aastate juhtiva kriitiku Igor Dedkovi artikkel, kus analüüsitakse põhjalikult Teet Kallase novelli „Kokkutelek”, mis kõneleb klassikaaslastest, kes igal aastal kogunevad järjekordest kooli lõpetamise aastapäevale. Sentimentaalsed reeglid – kanda ainult kooliaja riideid, mitte sõnagi rääkida oma praegusest sotsiaalsest staatusest või eraelust, juua odavaid alkohoolseid jooke, mida pruugiti rahavaestel noorusaegadel – on aegade vältel muutunud mõttetuks. Nagu kirjutab kriitik:

...armas mängimine on muutunud julmaks mänguks... juba ei ole ei armastust, ei ustavust ega huvi üksteise vastu, neid ühendab ainult mingi kunstlik, teeseldud vaimustus, nad elustavad kogu jõust möödunud, häbenedes tunnista-da, et see on neile kõigile juba vastikuks muutunud (Dedkov 1981: 233).

¹¹ Eesti kirjanikud leidsid stagnatsiooniajal oma viisi kujutada ümbritsevat tegelikkust, nii et hiljem polnud neil põhjust konstateerida, nagu seda tegid nende vene kolleegid, et tegelikkus muutus kiiremini, kui nemad suutsid seda kujutada. Iseloomulik on ka mõnede tänapäeva vene autorite nostalgia toonase aja järele, kui kirjandusliku sõna eest võidi panna vangi ja isegi maha lasta – see-eest oli sõna hind erakordselt kõrge.

Dedkov, nagu ka teised kriitikud, kurdab jutustuse elukaugust, sest, nagu ta märgib, toimub traditsiooniline klassikokkutulek Teet Kallase jutus

mingil määratlemata ajal ja ebamäärases ruumis, kus on midagi keskpäraselt euroopalikku, midagi XX sajandist – telefon, elekter, rongiviled, miniseelikud, võrkpall ja kaugushüpe –, kuid kõigest sellest ei selgu, milliste seaduspärade järgi on see elu üles ehitatud (Dedkov 1981: 233).

Jutustus sellest, kuidas klassikaaslased tapavad „reeturi”, kes naerab kahekümneaastase ajaloo traditsiooni üle ja jutustab, kellega mida on juhtunud nende aastate vältel, on kirjutatud noil aastatel populaarse Edward Albee näidendi „Kõik aias” (e. k ilmunud 1971) vaimus, kuid seda Moskva diskussioonis osalejad ei nimeta (või veel, see on ju lääne mõju!). Igal juhul võib novellis toimuvat ühes võimalikus interpretatsioonis tõlgendada kui teisitimõtteleja mõrva või hülgamist rahvamassi poolt (mis oli nõukogude aja üks kõige teravamaid probleeme), ohvri toomist üldise hüve altarile (nt nõukogude riigi helge tuleviku nimel). Kuid kriitik isegi ei kahtlusta sellise tõlgenduse võimalikkust, taandades „Kokkutuleku” mõtte banaalsele opositsioonile: elus – surnud, aktuaalne – vananenud, rituaal – elu.

Arvo Valtoni triptühhon-novelli „Silmus” on kriitikud lugenud hoolikamalt. Teose sisu võib lühidalt kirjeldada järgmiselt: inimtühjal legendikul satub inimene kummalisele seadeldisele. See tundub püünisena, kuid selle eesmärk on arusaamatu. Inimene avastab, et vaiast silmuseni (aga see on just silmus) on tõmmatud peenike tross. Mängides saatusega – puudutades trossi, hüppates läbi silmuse –, ronib inimene lõpuks ise silmusesse, tammub ja hüppab seal, põlvitab, unustades hirmu. Ja lõpuks paneb mingisugune tema tegevus lõksu tööle ja silmus haardub ümber inimese. Pingutused ennast vabastada jäävad tulemuseta.

Triptühhoni teine novell algab tõdemusega: „Keset lagedat välja oli üks inimene pugunud silmusesse.” Nüüd on inimese tegevus keskendunud oma keha kohanemisele silmusega ja mõttele, et juhtunuga tuleb leppida, sellele alluda.

Lõpuks, triptühhoni kolmandas osas on inimene oma olukorras kodunenud ja adub trossis isegi mingit lootusetunnet. Veelgi enam, mõte vabanemisest tundub talle hirmutav ja kui väljale ilmuvad inimesed, kelles ta näeb päästjaid, on ta nende suhtes lausa vaenulik.

Täiesti arusaadav, et mõistukõnelist ja eksistentsiaalse maailmasuhtumisega novelli „Silmus” võib tõlgendada mitut moodi. Üks neist on järgmine: 1973. aastal pantvangistati Rootsis mõned inimesed. See sündmus andis nime tänapäeval tuntud nähtusele – Stockholmi sündroomile. Neli pantvangi tundsid kaasa oma pantvangistajale, nõudsid valitsuselt kõigi tema nõudmiste täitmist ja hiljem võtsid teatud andmetel talle isegi advokaadi. Psühholoogid selgitasid Stockholmi sündroomi mehhanismi: „sõltudes füüsiliselt täielikult agressiivselt meelestatud terroristist, hakkab inimene tõlgendama kõiki tema tegevusi iseendale kasulikena” (Slatkin 2008).

Tundub, et Valton järgib oma kolmiknovellis Stockholmi sündroomi psühholoogiat. Umbes aasta pärast Stockholmi sündmust, 1974. aastal, täiendas arusaamist vabaduse kaotanud inimese paradoksaalsest käitumisest uute joontega tuntud ameerika miljardäri ja ajalehe magnaadi Patricia Hearsti

pantvangistamise juhtum. Ta ühines terroriorganisatsiooniga, kes oli organiseerinud tema röövimise. Kuid novell „Silmus” on kirjutatud enne nende inimröövide toimumist – esimene osa 1966. aastal, teine ja kolmas osa 1969. aastal.

Ühe „Silmuse” tõlgenduse on andnud Toomas Liiv, kes nägi novellis XX sajandi inimese traagikat – tema abitust ja isegi sõltuvust industriaalsest maailmast (selle kehastuseks on silmus ja terastross): „tross, industrialiteet on muutumas ainsaks sidemeks ümbritsevaga” (Liiv 1985: 717).

Kuid selle novelli Moskva arutelu kinnitas, et Valtonil oli õigus, kui ta jutustas „Silmuses” sellest, kuidas inimesed peidavad oma tõelisi mõtteid ja püüdlusi „vastupidise tähendusega sõnade taha” (Eesti noor proosa: 53). Urnov on püüdnud eemalduda novelli mõttest, heites rõhutatult konstrueeritud tekstile ette seda, et „peaaegu kõik selle lähtesituatsioonid on kunstlikud. Mõistan, et ka see ei ole lihtne. Kuid kunstis on õhkõhuke piir kunstlikkuse kujutamise ja kunstlikkuse kui niisuguse vahel” (Ülevaade 1979: 247). Lisaks sellele, unustades, et tema on lugenud ainult teose tõlget, kirjutab ta, et novellis ei ole „seda erilist sõnastuse elavust, mis tõmbaks sind lugema” (Ülevaade 1979: 247). Segast argumentatsiooni saadab variatsioon nõukogude kriitikas laialt pruugitud tsitaadist „Ta hirmutab küll, aga mina ei karda”, mis olevat olnud Lev Tolstoi arvamus Leonid Andrejevi loomingust:

Ma saan aru, et ka Arvo Valton... tahab mind hirmutada ja et selle taga ei ole väljamõeldud motiivid. Neid motiive ma kardan, kuid novelli ennast – üldse mitte! Nii et mispärast siis „ei ole hirmus”? (Ülevaade 1979: 247).

See on iseloomulik vaikimine: kriitik mõistab motiive, motiivid on reaalselt hirmsad, kuid neid mõtestada ta ei soovi. Diskussiooni toon hakkab seega meenutama esoteerilist vestlust või absurdipoetikat ja siin sobib tsiteerida kogumiku koostaja Rein Saluri veerandsaja aasta tagust arvamust vestluses käesoleva artikli autoriga. Vastates küsimusele suhtumisest tema Aisopose keeles kirjutatud mitte eriti kergesti mõistetavatesse teostesse, vastas Saluri, et kriitikud teda siiski „ei sõima”: „Niisuguseid asju ei saa kritiseerida, sest siis on vaja öelda, millest on jutt” (Saluri 1989).

Analoogiliselt püüavad ka Moskva kriitikud avaldada arvamust „Silmuse” kohta, rääkimata teose paljutähenduslikkusest. Botšarov juhib jutu novelli ebamugavalt sisult igavikulisele teemale inimese seesmise vabaduse määrast:

„Silmuses” on õnnelikult leitud situatsiooni lähtemudel: keset stepiavarust asuv metallsilmus, kuhu satub inimene. See realistlik, isegi oma absurdsuse juures edasi arenev situatsioon annab suured võimalused mõtiskluseks inimese sisemise vabaduse ja mittevabaduse üle, oma tee valiku üle. Tõsi, kui seesama situatsioon mängitakse edaspidi läbi veel kahes novellis (aga võib-olla on see üks novell, mis on jagatud kolmeks?), siis mulje nõrgeneb, selliseid võtteid ei tohi kasutada mitu korda (Ülevaade 1979: 254).

Ka Surovtsevi arvates on „Silmuses” kasutatud korduvmetafoori. Ta nägi novellis „oma sotsiaalsed tunnused minetanud inimese mudelit tänases maailmas”:

Esialgu on novelli kangelase kuju isegi hea, väljendusrikas. Kuid edasi hälbib autor inimese sümbolile, keda kägistab „sajandi terastross” – see on samuti filosoofia, kuid selline, millega võib vaielda ja peabki vaidlema (Ülevaade 1979: 259).

Kaks aastat hiljem paljastab Dedkov oma artiklis paljugi sellest, millest nõupidamisel vaikiti. Eelkõige mõistab ta, erinevalt arutelul osalejatest, eesti noorte kirjanike erinevust nende kolleegidest teistes liiduvabariikides:

On hästi näha, kuidas ja millest nad ei soovi kirjutada.... Nad ei soovi ilmselt tiražeerida, kinnitada sõnades seda, mis nende arvates ei kuulu kõige väärimate „lõbustuste” hulka, vaid hoopis igavate formaalsuste hulka, selle hulka, mis on ilma jäetud tõelisest ja elavast elust – ettearvamatuses, ootamatuses.... Kas mitte sellepärast ei ole eestlaste juttudes rohkesti kummalist ja harjumatu? Kummalisus – see on see, mis ei ole ette nähtud ja on ootamatu, see on elu sõnum oma ammendamatuses ja rikkuse kohta; see on kirjanduse sõnum oma võime kohta näha seda ammendamatus ja rikkust (Dedkov 1981: 228).

Analoogiliselt kirjutab Dedkov Valtonist, nimelt tema kirjanikustrateegia on kriitikut kõige enam köitnud. Erilist tähelepanu pöörab ta kahele novellile: „Mustamäe armastus” ja loomulikult „Silmus”. Ta kirjutab rahulikult kolmiknovelli eksistentsiaalsest olemusest:

Terassilmuse mõistatus on suurepäraselt välja mõeldud. Selles silmuses peituv halastamatu jõud kannab sõna otseses mõttes endas kõiki küsimusi, mis seisavad inimese ees: mitte silmus, vaid kõige põletavam ja ähvardamat laadi küsimus. Silmuse tunnetatavas materiaalsuses on otsekui mingi paratamatus, midagi „universaalsest korrast”: ta on olemas, järelikult on vajalik; oma peaga riskimine kuulub samuti „universaalse korra” juurde, nii on seatud, peaaegu instinkt; kuid mida edasi, seda enam annab tunda silmusest õhkuva hädaohu „universaalsus”. Rahu ei ole jalge alla tallatud, vaid silmusesse tõmmatud; isegi väsimus ja leppimine, mis valdavad kangelast, on kaugel rahust, tema taastumine lükkub edasi; ärevuse ja teadmatuse seisund jääb kestma ja leiab toetust; terassilmusega ajalool ei ole lõppu, see on meelega lõputa (Dedkov 1981: 230).

Kuid isegi järgides autorit, ei otsi kriitik pinget põhjusi, vaid ainult nendib, et materjali võimalused olevat allutatud „pigem mitte asja sisemisele olemusele, vaid millelegi välisele” (Dedkov 1981: 230).

Muide, selle novelli kirjutamise ajal (1966–1969) liikus intellektuaalide ringkonnas tekst, mis kirjeldas täiesti reaalselt marksismi-leninismi lõksu (või silmust?), millesse olid pärast Teist maailmasõda sattunud Ida-Euroopa riigid, mis moodustasid nn sotsialistliku leeri. Ma pean silmas tulevase Nobeli preemia laureaadi, poola kirjaniku Czesław Miłoszi 1953. aastal kirjutatud raamatut „Vangistatud mõistus”.

Selles kirjeldab Miłosz idaeuroopa intelligendi „allaandmist ja hukkumist” omamoodi ümbrusega nivelleerimise operatsioonina, millegi sellisena, nagu oli näiteks lobotomia Jevgeni Zamjatinis romaanis „Meie” või Ken Kesey teoses „Lendas üle käopesa”. Selle protseduuri kirjeldus Miłoszil on rabavalt sarnane

silmusesse sattunud inimese tunnetega Valtoni jutus. Asi on võõra ideoloogia teadlikus omaksvõtus, lahustumises tundmatutesse elupõhimõtetes, nõusolekus modifitseeruda iseenda reetmise hinnaga:

Protseduur, mille ta peab endaga sooritama, on mõnel tema kolleegil juba seljataga. Need vaatavad teda kaastundlikult noogutades. Ise on nad selle läbi käinud, ühed rohkem, teised vähem piinarikkalt, nad tunnevad protsessi ja selle tagajärgi. „Ma olen juba kriisist üle,” ütlevad nad leplikult. „Aga Z piinleb. Istub kogu päeva esikus riidekirstu otsas ja hoiab pead käte vahel” (Miłosz 1999: 20–21).

See on inimese seisund, kes on sattunud lõksu ja esialgu ei taju veel päriselt, mis nimelt temaga on juhtunud. Eespool juba meenutatud Stockholmi sündroom, mida Anna Freud juba 1930. aastatel määratles kui „identifitseerumist agressoriga”, hargneb siin edasi.

Vastutõrkumisest ja meeleheiteminutitest hoolimata, jõuab otsustav hetk lõpuks kätte. See võib juhtuda öösel, hommikusöögi ajal, tänaval. Justkui hammasrattad kõlksataksid metallselt kokku. Teist teed lihtsalt ei ole. [...] See sähvatus kestab sekundi, aga siitpeale algab paranemine. Esimest korda üle pika aja sööb patsient isukalt, eluvaim tuleb tagasi, jume taastub. Ta istub laua taha ja kirjutab „positiivse” artikli. Ning imestab, et see läheb nii ladusalt. Lõppude lõpuks, milleks tühjast tüli teha. Kõik on ju lihtsamast lihtsam. Ta on kriisist üle saanud (Miłosz 1999: 23).

Inimese olemine, kes sunnib ja veenab end loobuma oma põhimõtetest, ettekujutustest heast ja kurjast, tõest ja valest – on see muud kui absurd? Otsekui selle selgituseks on Valton palju aastaid hiljem vastanud ühes intervjuus küsimusele „Kuidas teil siiski õnnestus kirjutada totalitaarse režiimi ajal, nõukogude režiimi surve all?”:

Kõik ei ole nii lihtne, ka nõukogude ajal oli võimalik elada, nüüd kõneleme me mõnikord irooniliselt, et just nõukogude võimu „irratsionaalsus” aitas palju kaasa kirjaniku kujunemisele, alati tuli otsida ja leida mõni väljapääs, režiim oli ju absurdne, nii et mingeid absurdsid teid pidi võis sellest olukorrast välja pääseda (Chudnovskaja).

Moskva arutelu käigus prooviti eesti kirjanikele tõestada, et nende proosa kuulub orgaaniliselt paljurahvuselise nõukogude kirjanduse korpusesse. Kuid 1970. aastate lõpu legaalne tsenseeritud nõukogude kirjandus oli kaugel assotsiatiivsest, eksistentsiaalsest, sageli metafüüsilisest proosast, sellepärast heideti eesti autoritele ette oskamatus (või ka soovimatust) reprodutseerida täisverelist „orgaanilist kujundit, mille paneb liikuma kunstniku loodud elu”, st realismi komponente kõige üldisemas plaanis (Ülevaade 1979: 247). Nende loominguga üle otsustati teistsuguste seaduste põhjal, kui nad ise oma loomingu sobivaks pidasid. Eitamata autorite meisterlikkust, originaalsete kirjandusvõtete valdamist, kutsuti kirjanikke üles oma kangelastele kaasa tundma. Unustades, et just nimelt nõukogude kirjanduses töötasid XX sajandi absurdi-kirjanduse algatajad – Reaalse Kunsti Ühenduse (OBERIU) asutajad eesotsas

Daniil Harmsiga –, püüab kriitik Urnov kõigest hingest absurdseid episoodide „musta raamatu” autorite juttudest sobitada igavasse realistlikku voolusängi:

Surnuid on väga palju: Kallasel, Kruusvallil, sellelsamal Valtonil ja teistel autoritel, kuid mina, tött-öelda, ei tunne kaasa ühelegi neist kadunukestest. Tunnen kaasa kui inimene, kes saab aru, et see kõik ei ole nii lihtne, et selle taga on elupraktika, kuid lugejana olen pettunud. Surma on vaja ju kirjeldada, kui see on jutus möödapääsmatu (Ülevaade 1979: 248).

Hiljem, juba perestroika ajal, kui kirjandus tegeles totaalselt „elutõega”, dokumentalistikaga, sõnastas Rein Saluri (üks raamatu koostajaid ja autoreid) oma põhimõtted järgmiselt:

Ma ei kujuta ette, et minu tekstid oleksid võitnud, kui ma oleksin kõik viimseni välja öelnud – see on nii, aga see on hoopis naa. Vastupidi, mul on selline tunne, et see näiline täielikkus ähvardaks mind (ja mitte ainult mind!) publitsistikaks muutumisega. [---] Me arvame, et see on meie aja tunnus: glasnost, hurraa! Nüüd tulebki kõigest kirjutada. Aga mujal maailmas on see juba toimunud. Ja mitte ühel korral. Et informatsioon on muutunud olulisemaks kui esteetika. Aga minul töötab enesealalhoiuinstinkt: et kui ma hakkan rääkima adekvaatselt, informatiivselt, üks ühele... siis see ei ole looming. Sellega peavad tegelema teise elukutsega inimesed. Asi ei ole mitte selles, on see siis parem või halvem kui kunstniku tegevus. Aga kui ma hakkan otse kajastama tegelikkust, on see lõpp. [---] Usun, et dokumentalistid valetavad rohkem kui muinasjutuvestjad. Iga kord, kui tekib silmanähtav, üks ühele historism või kui öeldakse: „kõik see oli just nii”, tekib mul kahtlus: „Kurat võtku, sa valetad!” Sulle, kirjanikule, ei ole lugu vajalik, sina kasutad ju kunstivahendeid (Saluri 1989).

Selline lähenemine vastandus selgelt Moskva kriitikute ideoloogemile. Moskvalagi kütkestas realism, psühholoogia, „inimlikkus”. See tuli välja näiteks Andrei Turkovi sõnavõtust, kes alustas sellest, et ei soovi noortele eesti kirjanikele kaela määrada oma isiklikku maitsset ja kiindumusi. Kuid arutluse käigus jõudsid kõik ühele ja samale veendumusele: kirjandus peab olema empaatia ja humanistliku alge reservuaar, st nagu nimetas seda Saluri: „teraapiliselt mõjuv belletristika” (vt Dedkov 1981: 227).

Andrei Turkov: Kuid mulle meenub tuntud keskaegse legendi üks variante, kui Isolde pärast pikki lahusolekuaastaid ei tundnud ära tugevasti muutunud Tristanit ja viimane ütles talle kibedusega, et ta võis tõepoolest mitte ära tunda tema nägu, kuid ta oleks pidanud kuulama tema südamelööke. Arvan, et ka kirjanduses peaks läbi kõige, läbi kõige ootamatuma, harjumatuma, kõige kummalisema sõnamuusika lõpptulemusena meieni jõudma lihtne ja tuttav heli – inimsüdame tuksumine (Ülevaade 1979: 257).

Ainus, kes oli vaba soovist pookida noore eesti kirjanduse oks nõukogude kirjanduse tüvele, oli Andrei Bitov, kes nõustus täielikult Jelena Skulskajaga:

Olen täiesti nõus. Asi on selles, sõbrad, kuidas me siin käitume – me käitume nagu inimesed, kes on tulnud külla tervitama vastsündinut, lähenenud hällile

*ja hakanud seletama, kuidas me ise ta sünnitasime. Räägime sellest vastsündinust siiski kui iseseisvast isiksusest, keda meie ei ole siia maailma toimetanud.*¹²

Kuid ei Bitovi vastuväited ega ka Pärt Liase korrektsed põhjendused ei päästnud noori prosaiste etteheidetest Lääne jäljendamises. Družba narodovi ajakirjapublikatsioonis puudub see negatiivne väljend, mis – nagu on kinnitanud osalejad – kõlas arutluse käigus korduvalt: „Euroopa tagahoov”. Selle hinnangu autoriks on – osalejate tunnistuse kohaselt – Eestis hästi tuntud kriitik Lev Anninski, kes on kirjutanud rohkesti heatahtlikke artikleid eesti kirjandusest ja eesti prosaistidest (Jaan Kross, Enn Vetemaa, Vladimir Beekman jt). Kuid talle jäävad siiski võrdlemisi kaugeks ükskõik millised avangardsed otsingud. Mall Jõgi, kes vältis üldiselt negatiivsete hinnangute võimendamist, on oma ülevaates nimetanud Urnovi ja Baruzdini kõrval ka Anninskit raamatu kriitikuna.

2000. aastate alguses tegi Anninski eesti 1990. aastate novellivalimikku arvustades omamoodi ülevaate eesti kirjanduse otsingutest 1960. ja 1970. aastatel, mis idealiseeris mõneti sedasama paljurahvuselist nõukogude kirjandust:

...nõukogude kultuuritekstis olid eestlased vajalikud just nimelt eestlastena, tean seda omaenda tunnete põhjal, tegelesin nelikümmend aastat eesti kirjanduse oksaga nõukogude paljurahvuselise kirjanduse puul; mitte mingist ametlikust imperiaalsest pealisülesandest ei tahtnud ma teadagi, ma teadsin muud: Baltikum on tuluke Peetri raiutud aknas, ainus meile kättesaadav Euroopa, läänelik orientiir Euraasia legendikul (Anninski 2000: 210).

Võib eeldada, et kriitikul puudus 1978. aastal „imperiaalne pealisülesanne”. Kuid võimatu on tema praegustes sõnades ja teadvuses mitte märgata tänapäeval üsna populaarset mineviku poetiseerimist (vt selle kohta Pain 2005) ja „impeeriumi kui sõbraliku, hierarhilise PEREKONNA patriarhaalse stereotüübi, mille eesotsas on vanem vend – vene rahvas, allpool aga seisavad „väikesed”, vähem kuulekad balti rahvad” kontseptsiooni kuulekat järgimist¹³ (vt Anissimov 1996).

Sellel taustal kõlas kummaliselt Guram Assatiani etteheide eestlastele rahvusliku tunde puudumises. Gruusia kriitiku sõnavõttu koos selle süüdistusega (mis oli seda koomilisem, et just nimelt baltlasi positsioneeriti madalatasemelises publitsistikas pidevalt kui natsionaliste) ei avaldatud Družba narodovis, kuid see on olemas Mall Jõe ülevaates:

Tõsine etteheide tuli G. Assatianilt: rahvusliku tunde puudumine. Ta ei leidnud kogu teosest seda, mis on gruusia kirjanduse puhul nii endastmõistetav – armastust oma rahva, oma keele, oma kodumaa vastu (Jõgi 1979: 138).

¹² Andrei Bitovi sõnu on tsiteeritud Jelena Skulskaja mälestuste põhjal (Skulskaja 2014).

¹³ Et Lev Anninski mõtles tõepoolest eesti kirjandusest just nii, sellest annab tunnistust mitte ainult tema 2000. aasta artikkel, vaid ka Aksel Tamme mälestuskild: „Minu viimane mälestus temast on ebameeldiv. See oli 1995. või 1996. aastal. Väike vene seltskond käis siin, me olime Vene Teatris ja Anninski hakkas pihta sellega, et oi kui kahju, varem olid head sidemed ja nüüd sidemeid enam ei ole” (Vestlusring 2014).

Siiski kõnelesid mõned kriitikud lisaks etteheidetele ja üleskutsetele tulla lähemale tõelisele elule ka „musta raamatu” tekstide väärtustest. Nii leidis Botšarov Kallase loomingust „kriisi ja piirsituatsiooni, kus avaneb käitumise paljumotiivilisus”, aga Salurilt mitte teose finaali, vaid pigem kogu „eelneva situatsiooni” tähenduslikkuse. Ta rõhutas eesti proosa kunstilisele maailmale iseloomulikku „kummastunud situatsiooni, kus ootamatult ja eredalt avaneb inimese siseilm”, mida kriitik vaatlus Vindi novellis „Luigevargus” (Ülevaade 1979: 252).

See tähendab, et vähemalt mõned kohaletulnud mõistsid: siin on tegu tähelepanuväärse kirjandusfaktiga, kuigi see mõjus nende aastate vene kirjanduse taustal võõrastavalt. Nähtavasti jäi peaaegu kõigile eesti kirjanduse nõukogu liikmetele arusaamatuks, kuidas niisugune raamat võis ilmuda Nõukogude Liidus ja – siin tuleb nõustuda Skulskajaga – raamat tegi ka kadedaks ning põhjustas isegi teatud meelehärmi: „Miks neile on lubatud, aga meile on kõik see keelatud?” Siit ka katsed interioriseerida oma solvumist ja ärritust järel dustega „mõistuspärasusest või liigest kalduvusest mängida”, sellest, et kõike selles proosas „nihutatakse kergesti paigalt, paigutatakse ümber, mängitakse ringi” (Ülevaade 1979: 254), sellest, et need tekstid on liiga lähedal traktaatidele, esseedele, mudelitele, tüpoloogilistele kujunditele (Ülevaade 1979: 251).

Nõupidamise järelkaja

Venekeelses keskajakirjanduses ilmusid „musta raamatu” kohta veel mõned retsensioonid. Kuid hoopis huvitavam on järeldamist, mis on säilinud inimeste mälestustes, see, mis aegade vältel lahtub ja millest jääb harva materiaalne jälg. Siin tulebki mängu tõeline hinnang toimunule, sealhulgas ka lahku minevad ühiskondlikud ootused väga laias diapasoonis alates võimalikest pealekäratustest ja karistustest („orgjärel dustest”) kuni reaalsest sündmuste kiire mütológiseerimiseni.

Aksel Tamm, kes ise ei käinud Moskvast, mäletab seal toimunut teiste inimeste sõnade põhjal:

Moskvast ma ei olnud, Moskvast räägiti palju detaile ja mul on hea meel, et Assatiani ütles, teie kuulute teise kohta, teise maailma, rääkis paaril korral seda suuliselt ja isegi on kuskil kirjutanud üsna läbipaistvalt, et ta toetab väikeste rahvaste tulemist. Vera Ruber helistas 24. novembril [st järgmisel päeval pärast nõupidamise lõppu], et noorte proosa arutelu läks hästi. Selle kohta on minu märkmikus selline märkus, et pärast üks Moskva kirjastuskomitee mees Denissov vaatas tõsise näoga minu otsa ja ütles: „У нас был очень серьезный разговор по поводу этой книги. Очень серьезный разговор.”¹⁴ Võta nagu noomitust vastu (Vestlusring 2014).

Ülo Tuulik mäletab „vanema venna” reaktsiooni, mida tol ajal ei saanud avalikult teatavaks teha. Jutt on reaktsioonidest eesti delegatsiooni järeleandmatusele, nende soovimatusest minna kompromissile. Aga sedagi, et huvi teose vastu oli tohutu, raamat müüdi kiiresti läbi, sõna otseses mõttes haarati lettidelt:

¹⁴ Meil oli väga tõsine kõnelus selle raamatu üle. Väga tõsine kõnelus.

Kui me tahame tagantjärele kellelegi tänulikud olla mingite kultuurile osutatud teenete eest, siis selle raamatu eest peab eelkõige tänama Aksel Tamme, kes selle projektiga alustas, ja teisest küljest Vera Ruberit, kes oli erakordselt toimekas eesti kirjanduse konsultant Moskva Kirjanike Liidu juures ja kelle taga on ka selle raamatu arutelu Moskvast. Ja ma pean nentima, et ega ükski kirjandusteos (peale „Jäise raamatu”) ei ole meile toonud nii palju tunnustust ja positiivset vastukaja kui selle raamatu ilmumine ja arutelu. Ei jõua lugeda eksemplare, mida ma isiklikult viisin Jurmala loomemaja ja saatsin paljudele sõpradele. See oli ikka eriline magnet nendele, kes kirjandust hindavad. Selle raamatu vastu tundsid huvi tõsised inimesed. Ja see raamat tegi oma tööd (Vestlusring 2014).

Kogumiku „Eesti noor proosa” arutelu pidi demonstreerima Moskva kriitikute „ridade koondumist”. Ja tõepoolest, ajakirjas Družba narodov ei ole sõnagi Jelena Skulskaja spontaanselt esinemisest või Andrei Bitovist. Kuid seda, et esinejatele oli ette antud teatud hoiak, kinnitab kaudselt Anatoli Botšarovi publikatsioon Baltimaade proosa ümarlual, mis on publitseeritud aasta hiljem sellesamas Družba narodovis. Seekord kõneleb ta erakordselt osavõtlikult eesti proosast, esitledes teda kui kaasaegse ja eluvõimelise kirjanduse näidet:

Eesti proosa on kinnitanud, kuidas eksivad need, kes arvavad, et kõik kirjanduslikud konfliktid taanduvad lõppkokkuvõttes ainult kõlbelistele küsimustele. Eestlaste iroonilis-filosoofiline proosa suudab kajastada kõige erinevamaid konflikte – sotsiaalseid, maailmavaatelisi, psühholoogilisi jne. Oma kunstiliste ülesannete lahendamiseks kasutab ta sageli elusituatsioonide modelleerimist, omapärast intellektualiseeritud tegelikkuse segamist autori kontseptsiooni selgumise nimel (Arutelu 1980: 232).

Võimalik, et „musta raamatu” arutelu oli lõpptulemusena siiski viljakas, eelkõige arutlejate endi (ja eelkõige hukkamõistjate) jaoks.

Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusagentuuri toetatava uurimisteema IUT18-4 raames („Eesti Ida ja Lääne vahel: „oma”, „teise”, „võõra” ja „vaenlase” kujundite paradigma XIX saj lõpu – XX saj Eesti kultuurides”).

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud MALL JÕGI

Käsikirjad ja lindistused¹⁵

Kurg 2014 = Kalle Kure kiri autorile 16. III 2014.

Saluri 1989 = Vestlus Rein Saluriga 11. VI 1989.

Skulska ja 2014 = Vestlus Jelena Skulska ja 5. II 2014.

Vestlusring 2014 = Vestlus Mall Jõe, Elvira Mihhailova, Aksel Tamme ja Ülo Tuulikuga 27. I 2014.

Kirjandus

Anisimov, Jevgeni 1996 = Евгений Анисимов, Исторические корни имперского мышления в России. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>

Anninski, Lev 2000 = Лев Аннинский, У себя в зеркале. – Дружба народов, nr 11, lk 209–215.

Arutelu 1980 = Уроки и перспективы. Обсуждение прозы республик Прибалтики. – Дружба народов, nr 7, lk 220–243.

Chudnovskaja, Yaroslava = Интервью с классиком. http://www.chudnovskaja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=70&Itemid=62

Dedkov, Igor 1981 = Игорь Дедков, Простор рассказа, воспарение души, или Как называется ваша команда? – Дружба народов, nr 9, lk 226–243.

Eesti noor proosa 1978 = Эстонская молодая проза. Таллин: Ээсти раамат, 1978.

Jõgi, Mall 1979. Eesti lühiproosat arutati Moskvast. – Looming, nr 1, lk 137–139.

Kallas, Roman 2002 = Роман Каллас, Социально-педагогические и методические аспекты изучения эстонской литературы в школах Эстонии с русским языком обучения. Диссертационная работа на соискание учёной степени Ph. D. (кандидата педагогических наук). Tallinn: Argo, Jaan Tõnissoni Instituut. <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-pedagogicheskie-i-metodicheskie-aspekty-izucheniya-estonskoi-literatury-v-shkolakh#ixzz2r26HmHBn>

Lii, Toomas 1985. Arvo Valton novellikirjanikuna. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 713–718.

Mihhejev, Aleksei 2001 = Алексей Михеев, Не только японцы. – Время новостей online, 21. III, nr 53. <http://www.vremya.ru/2001/53/10/8067.html>

Milosz, Czesław 1999. Vangistatud mõistus. – Loomingu Raamatukogu, nr 18–20. Tallinn: Perioodika.

Pain, Emil 2005 = Эмиль Паин, Имперский национализм. <http://polit.ru/article/2005/12/14/pain/>

Peremõšlev, Jevgeni = Евгений Перемышлев, Метрополь. <http://encyclopaedia.big.ru/enc/culture/METROPOL.html>

Pruul, Kajar 1999 = Каяр Прууль, Об эстонской новелле конца XX века и немножко о ее истории. – Новая эстонская новелла. 1990-е годы. Таллин: Александра.

Rogov, Kirill 1998 = Семидесятые как предмет истории русской культуры. Ред.-сост. К. Ю. Рогов. [Россия. Russia, nr 1 (9)]. Moskva–Venezia, lk 29–74.

Slatkin, Arthur 2008. The Stockholm Syndrome Revisited. http://www.policechiefmagazine.org/magazine/index.cfm?fuseaction=display_arch&article_id=1697&issue_id=122008

¹⁵ Kõik käsikirjad ja lindistused asuvad artikli autori arhiivis.

- Š i p u l i n, Aleksei = Алексей Шипулин, Кольцо времени. – Столица 16. III 2012. stolitsa.ee
- T o l s t o i, Sergei 1969 = Сергей Толстой, И. С. Тургенев в Ясной Поляне. – И. С. Тургенев в воспоминаниях современников. Т. 2. Москва: Художественная литература.
- T õ n j a n o v, Juri 2014. Kirjandus – fakt. – Kirjandus kui selline. Valik vene vormikoolkonna tekste. Koost ja toim Märt Väljataga. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- V a l t o n 1985 = Арво Валтон, В чужом городе. Москва: Художественная литература.
- Ülevaade 1979 = Тяготение к новым „землям“. – Дружба народов, nr 8, lk 243–260.